

УДК316.48:343.2.01

М. І. Панов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор, завідувач сектором НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

Проблеми гносеології кримінально-правового конфлікту

Дослідження кримінально-правового конфлікту не є абсолютно новим питанням юридичної науки, але в конфліктологічній парадигмі їй вперше приділили увагу російські вчені В. М. Кудрявцев, В. П. Казимірчук, С. В. Кудрявцев¹ та українські науковці М. І. Панов, Л. М. Герасіна, В. А. Бачинін².

Між тим актуальність цієї проблеми лишається беззаперечною, бо із давніх часів і донині людство визнає: як неможливо цілком захистити себе від зла, настільки ж важко віднайти дієві засоби подолання злочинності; тож досліджувати її соціальну природу і чинники є постійно значуще завдання. Соціальну ситуацію рухомої антитези — нескінченного дво-

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Современная социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М.: Юристъ, — 1995. — С. 223—235; Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственное преступление / С. В. Кудрявцев. — М., 1991.

² Див.: Герасіна Л. М. Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз / Л. М. Герасіна, М. І. Панов. — Х.: Право, 2004. — С. 78—91; Бачинін В. А. Достоевский: философия, социология и психология преступления / В. А. Бачинин, Н. И. Панов. — Х.: Основа, 2001.

бою сил Добра і Зла, прихильників закону і беззаконня в суспільстві французький філософ Мішель Фуко діалектично пояснював необхідністю бачення єдності світу, в якому існує не тільки подібне, але й відмінне. Безумовно, світ при усій єдності є нескінченним у своєму багатоманітні, проте, як вважає філософ права В. А. Бачинін, ця думка «не скасовує інших питань щодо локалізації конкретних джерел і причин зла у вигляді типових форм пороку і злочинності»¹.

Навряд чи потребує спеціального пояснення твердження, що злочинна поведінка, власне злочин, а значить інтереси злочинця суперечать правовим цінностям і нормам держави та суспільства, входять у непримиренний конфлікт з інтересами окремих громадян. Чинне кримінальне законодавство, визначаючи сутність злочину, прямо трактує його як «конфлікт інтересів» криміногенних осіб або груп з державою, з правотлупхняними членами суспільства, що потребують захисту. Суспільна небезпечність — це матеріальна, змістовна ознака злочину (згідно зі ст. 11 КК України), яка «означає, що діяння (дія чи бездіяльність) завдає істотної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству чи державі, тобто об'єктам кримінально-правової охорони, або створює реальну можливість (загрозу) заподіяння такої шкоди»².

Злочин, де потерпілими є конкретні особи, як правило, створює конфліктну ситуацію міжособистісного (чи міжгрупового) рівня, яка розв'язується за участю державних правоохоронних інституцій та у процесі кримінального судочинства. У більшості випадків він не лише провокує передумови кримінального конфлікту, а безпосередньо становить його зміст і наслідки, а інколи й фатальну заключну стадію. Викрадання чужого майна, хуліганство, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, навмисне вбивство та інші види злочинів пов'язані з ущемленням особистих (чи групових) інтересів, і завжди постають реальним проявом кримінально-правового конфлікту.

¹ Бачинин В. А. Достоевский: метафизика преступления / В. А. Бачинин. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. — С. 8–9.

² Тихий В. П. Злочин, його види та стадії / В. П. Тихий, М. І. Панов. — К. : Видав. дім «Промені», 2007. — С. 5.

Кримінальну поведінку людини детермінує не лише сила несвідомого «не-Я», але й діяльність її свідомого «Я», різні модальності особи — вітальна, соціальна і навіть духовна. Як особистість злочинець керується передусім вітальними потребами життя та егоїстичними імпульсами, корисливими мотивами, хибними пристрастями. Ці інстинкти за природою є біологічним підґрунтям індивідуалістських поведінкових реакцій, спрямованих у першу чергу на самозбереження. Звідси випливає теза: амбівалентність егоїзму полягає в тому, що він здатен виступати як позитивним, життєстверджуючим початком, так і основою деструктивно-кримінальних дій злочинця¹.

У традиційній кримінологічній моделі аналізу насильницьких злочинів недостатньо звертають увагу на міжособистісну взаємодію між злочинцем і жертвою, що відбувається до моменту скоєння злочину. Між тим інциденту насильницького злочину зазвичай передують певна послідовність взаємодій, які складаються із взаємних агресивних вчинків злочинця та реакцій потерпілого. Більш предметно цей аспект досліджували західні й вітчизняні віктимологи, що займалися аналізом поведінки постраждалих, приділивши головну увагу міжособистісній взаємодії злочинця і жертви. Зокрема, А. В. Рівман та Л. В. Франк, сприйнявши західний віктимологічний досвід і здійснивши власні глибокі емпіричні дослідження, дійшли висновку, що головним змістом злочинних та дозлочинних подій є специфічна міжособистісна взаємодія², а віктимолог В. Я. Рыбальська прямо ототожнює дозлочинні події з конфліктом, який розвивається за спіраллю³.

¹ Бачинин В. А. Достоевский: философия, социология и психология преступления / В. А. Бачинин, Н. И. Панов. — Х. : Основа, 2001. — С. 90–91.

² Див.: Ривман А. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений / А. В. Ривман. — Л., 1975; Франк Л. В. Потерпевшие от преступлений и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. — Душанбе, 1977.

³ Див.: Рыбальская В. Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблемы профилактики в системе преступлений несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1980. — Вип. 33.

Отже, як специфічні різновиди конфліктних ситуацій у сфері публічних правовідносин можна виокремити конфлікти, що стосуються кримінально-правової сфери (кримінальні конфлікти). Кримінально-правовий конфлікт, звичайно, є особливим феноменом, перш за все через свій результат (заклучну стадію), а також внаслідок специфіки виникнення, розгортання у просторі й часі та мотивацій учасників. Насильницький злочин або серія злочинів, що становлять зміст цього конфлікту, є результатом дії особливих механізмів протиборства, а факт застосування насильства у кримінально-правовому конфлікті характеризує його як конфлікт інтересів.

Для усвідомлення того, що кримінальним злочинам, як правило, передують конфліктна ситуація, доцільно звернутися до формулювань кримінального закону, де для визначення мотивів злочину застосовуються, наприклад, поняття помсти, ревнощів, злісті, неприязні т. ін. Передумовами кримінально-правового конфлікту можуть також стати чинники, які кримінальне законодавство формулює як «сильне душевне хвилювання, викликане протизаконними діями потерпілого», «опір представнику влади або іншим громадянам, що присікають протизаконні дії», «перешкоджання правомірній діяльності потерпілого, пов'язане з виконанням ним службового або громадського обов'язку» тощо. Емпіричні дослідження причин насильницьких злочинів, особливо у структурі сімейної злочинності, встановили, що їм найчастіше передують різного роду скандали, сварки, побутові негаразди, неприязні відносини. Узагальнення значної кількості актів міжособистісної агресії в соціумі підтверджує висновок, що кримінальний конфлікт містить більшість випадків застосування насильства.

Кримінально-правові конфлікти переважно неоднорідні. Передусім їх відрізняють за складом злочину, який постає як сенс конфлікту. Крім того, вони можуть мати різну кількість учасників: нерідко це лише дві людини (відповідно злочинець і потерпілий); зустрічаються і міжгрупові кримінальні конфлікти. Різними є предмет і об'єкти цих конфліктів, а також підстави їх виникнення. Одним з важливих критеріїв дифе-

ренціації даних конфліктів є критерій часу, тобто їх тривалість та кількість епізодів конфліктно-кримінальної взаємодії.

За останнім критерієм кримінально-правові конфлікти можна поділити на довготривалі та ситуативні (спонтанні). Довготривалі кримінально-правові конфлікти — це, як правило, ціла серія конфліктних епізодів. Їх суб'єктами можуть бути родичі, члени сім'ї, співмешканці, сусіди, знайомі, співробітники й інші люди, у відносинах яких присутні предмети розбіжностей, накопичується неприязнь, постійно виникають спірні теми. Конкретний зміст розбіжностей варіюється у різних проблемах — панування та підкорення в міжособистісних стосунках людей, що спільно працюють чи проживають, володіння чи поділ майна, аморальна поведінка тих чи інших суб'єктів, ревності у стосунках чоловіка і жінки (співмешканців) тощо. Подібні конфліктні відносини можуть розтягуватися на місяці або на роки, але закінчуються конкретним епізодом взаємодії, що вже містить склад злочину; цей кінцевий злочинний епізод (кримінальний інцидент) викликаний таким станом відносин, коли напруга досягає певного критичного рівня.

Найважливіша особливість кримінально-правових конфліктів полягає в тому, що частота й інтенсивність застосування агресії, насильства постійно збільшується, що, як правило, закінчується тяжкими злочинами. Перебіг подій у довготривалому конфлікті характеризується циклічністю, повторюваністю певних епізодів, а в його учасників виробляються стереотипні агресивні реакції; тому заключна кримінальна дія, коли приховані реакції прориваються у зовнішні плани, стає певним «зліпком» з минулих насильницьких ситуацій.

Основну кількість довготривалих кримінальних конфліктів становлять побутові суперечки, значна частина яких — конфлікти на сімейному ґрунті. Ці події часто містять епізоди застосування насильства вже на ранніх стадіях розвитку конфлікту. В одних випадках насильницькі дії в конфлікті скоюються тільки однією стороною (майбутнім злочинцем), в других — кримінальному інциденту передують взаємні побої і бійки. У більшості цих конфліктних ситуацій протиправні

насильницькі дії не є екстраординарними для учасників, не лише накопичення взаємної неприязні, а й звичка використовувати фізичну силу у відносинах відіграють вирішальну роль в обумовленні насильницького злочину.

Стаж взаємовідносин із застосуванням фізичного насильства, зокрема у сімейних конфліктах, може бути дуже значним. Деякі сучасні дослідження вказують: 30-40 % усіх тяжких насильницьких злочинів відбувається в сім'ї; особи, що загинули або отримали тілесні ушкодження на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, посідають перше місце серед різноманітних категорій потерпілих від насильницьких злочинів; жінки і діти становлять 70 % усіх жертв тяжких насильницьких нападів, вчинених у родині. Третина жінок, що піддавалися фізичному насильству, відчувають посттравматичний синдром, який часто призводить до зловживання алкоголем і наркотичними препаратами; у них в 4-5 разів більше потреба психіатричного втручання та у 5 разів більше спроб самогубства, ніж у жінок, що не потерпали від фізичного насильства¹. За даними іншого опитування, 68 % жертв сімейного насильства зазнавали побоїв протягом усього подружнього життя, а 19 % ставали жертвами насилля і за часів співжиття до весілля, а 13% — навіть ще до початку спільного життя з майбутнім чоловіком. Хоча серед респондентів переважали жінки, у реальному сімейному житті чоловіки майже так само часто стають жертвами жіночого насилля².

Короткотривалі кримінальні конфлікти не завжди мають насильницьку «історію розвитку», та в їх русі до насильницького злочину суттєву роль відіграє акумуляція негативних емоцій і взаємної недовіри. Вирішальну роль можуть відіграти погрози, що застосовують сторони у численних дрібних сутичках і сварках. Встановлено: чим довше погрози використовуються у конфліктах між близькими людьми, тим більше ймовірність насильницького вирішення цих інцидентів.

¹ Бойко О. В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / О. В. Бойко. — Х., 2003. — С. 11-13.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Современная социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М.: Юристъ, 1995. — С. 227.

Тож можна зробити висновок, що в ході розвитку кримінально-правових конфліктів, перш за все сімейних, насильницьких, виявляється тенденція до ескалації агресії, яка може мати як наочний, так і прихований характер, зростати поступово або виявитися в актах насильства лише на заключній, власне кримінальній, стадії конфлікту.

Інший різновид кримінально-правових конфліктів — ситуативні (спонтанні). Вони протікають у межах одного епізоду взаємодії, як правило, кримінального інциденту, що виникає під час сутички раніше незнайомих людей. Для соціологічної характеристики подібних ситуативних конфліктів слід зазначити, що на відміну від сутичок між близькими людьми, вони частіше за все відбуваються у громадських місцях: на вулиці, у парку, в барах, кафе тощо. Ці міжособистісні або міжгрупові колізії, що спонтанно виникають, не мають ніякої передісторії, розгортаються на підставі різноманітних, частіше дрібних проблем, нерідко на очах у великої кількості свідків. Ця обставина вимагає наголосити на окремій відмінності ситуативних кримінальних конфліктів: деякі з них виникають через втручання в чужу сварку сторонніх людей, що намагались зупинити протиправні дії, але фактично цим ініціюють новий конфлікт за власною участю.

Конфліктні інциденти, що містять насильницький злочин, звичайно мають різні причини, однак у своєму генезисі вони здебільшого розгортаються як конфлікти інтересів чи норм та ґрунтуються на «об'єктній» або «безоб'єктній» основі. Частина кримінальних конфліктів характеризується наявністю у сторін об'єкта взаємних прагнень, фактична або ціннісна «неподільність» якого примушує кожного учасника протидії одноособово претендувати на нього. Подібні розбіжності, наприклад, виникають у тих випадках, коли раніш незнайомі суб'єкти одночасно претендують на володіння дефіцитною власністю, тож кожен з них намагається завладати цим об'єктом і завадити зробити те ж саме іншому. З приводу цього і виникає конфлікт у формі сутички, що може перетворитися на бійку чи гірше, із заподіянням тілесних ушкоджень т. ін.

Інші кримінально-правові конфлікти з категорії «безоб'єктних» полягають у тому, що сторони агресивно чинять перешкоди одна одній в здійсненні певної діяльності, не пов'язаної з претензіями на об'єкт. Такі кримінальні конфліктні ситуації виникають, коли випадковий перехожий не просто робить зауваження людині, що вчиняє хуліганські дії, а прямим, фізичним втручанням намагається припинити її протиправну діяльність. Слід зазначити також, що ситуативні кримінальні конфлікти іноді починаються з досить високого емоційного стартового рівня, наприклад, з прямих образ і образливих дій. Цей варіант «безоб'єктного» конфлікту можна визначити як персоналізований, оскільки тут зіштовхуються не соціальні, а приватні й фізичні інтереси сторін: їх самолюбство, приватні самооцінки, захисні механізми.

Динаміка (розвиток) ситуативних кримінально-правових конфліктів, від моменту виникнення до кінцевих насильницьких дій, проаналізовані у невеликій кількості емпіричних робіт. Дослідження такого роду через складність предмета вивчення важко провести шляхом безпосереднього спостереження; тому вони спираються на матеріали конкретних кримінальних справ, інших документів, що зафіксували дані події. Втім, американський дослідник Курт Бартол у роботі «Психологія кримінальної поведінки» доводить, що розповсюдження сімейного насильства (як кримінальний конфлікт) у США є досить значним: так, у 1998 р. 903 тис. дітей стали жертвами жорстокого поводження в сім'ї. Серед них 53 % — жертви зневаги; 22,7 % — піддавались фізичному насильству, 12 % — сексуальним домаганням, а 6 % — отримали психічні травми¹. У найбільш збочених формах піддавали насильству дітей молодше трьох років за допомогою способів «трясіння дитини» і «синдрому Мюнхгаузена». Крім того, порочне коло сімейного насильства все більше поширюється на осіб похилого віку; за даними статистики — це 4–10 % осіб у віці старше 65 років. Злочинні види ставлення до них — фізичне насиль-

¹ Бартол К. Психологія кримінального поведіння / К. Бартол. — СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — С. 187–190.

ство (15 %); фінансові зловживання (12,3 %); емоційне насильство (7,3 %); сексуальне насильство (0,04 %) тощо¹.

Д. Лакенбіл, який вивчав кримінальні конфлікти, що закінчуються вбивством, доводить, що вони у середньому мають шість стадій розвитку:

майбутня жертва ображає потенційного злочинця або не підкоряється його намірам;

злочинець інтерпретує ці дії як ворожі;

злочинець відповідає викликом або фізично атакує жертву;

жертва не реагує на виклик або, у відповідь, фізично атакує злочинця;

супротивники вступають у фізичне зіткнення чи досягають т.зв. «робочої угоди»;

сторони продовжують протистояння або знов вступають у боротьбу.

Р. Фалсон і Х. Стедмен також проаналізували розвиток конфліктів, що передують різним типам тяжких насильницьких посягань, і встановили їх динаміку, що містить ряд етапів: первинні атаки, які не завдають фізичної шкоди (образи, обвинувачення, штовхання); спроби впливу (прохання, умови, вимоги т. ін.); непокора; підмова та посередництво спостерігачів; погрози (вербальні й невербальні) з боку злочинця; спроби жертви ухилитися від боротьби; фізична атака злочинця. Отже, важливою особливістю динаміки цих інцидентів стає поступова ескалація конфлікту аж до застосування насильства.

У дослідженні В. Кудрявцева і В. Казимірчука зроблено спробу виявити зміст взаємних агресивних дій у кримінально-правових конфліктах, щоб на цій основі простежити основні варіанти їх розвитку. Основні дії, які вчинялися сторонами кримінального протистояння, змістовно були поділені на сім груп:

1) створення перешкод; 2) захоплення об'єкта; 3) прохання, вимоги, відмови; 4) штовхання; 5) погрози; 6) образи; 7) фі-

¹ Бартол К. Психологія кримінального поведіння / К. Бартол. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 191–193.

зичне насильство¹. Цей поділ чітко доводить, що динаміка кримінальних інцидентів характеризується ескалацією боротьби, що являє собою поступовий перехід від менш інтенсивних до більш агресивних конфліктних дій. Ескалація може бути не лише поступовою, а й мати стрибкоподібний, «вибуховий» характер. Окрім названих механізмів у ході кримінального інциденту велике значення має накопичення, акумуляція негативних впливів, що і призводить до вибухових змін у конфліктній динаміці. Коли боротьба переходить в особистісну сферу, то викликає у відповідь персонально спрямовану атаку. Крім того, сторони кримінального конфлікту часом зовсім не «симетричні» за поведінкою і ресурсами, тож, природно, одна з них є більш активною і агресивною.

У процесі розвитку кримінально-правових конфліктів не тільки зростає інтенсивність протиборства, а й відбуваються якісні зміни у природі самого конфлікту: з переходом на стадію образ і фізичного насильства зазвичай відбувається втрата (чи відхід на другий план) первинного предмета конфлікту, пов'язаного з певною проблемою, а домінуючими стають нові, «персоналізовані» (раніше приховані) протиріччя у взаємовідносинах. Отже, кримінальний конфлікт, завдяки дії специфічних внутрішніх механізмів, переростає в більш глибоку і складно вирішувану колізію.

Нарешті, поширеною причиною інтенсифікації кримінальних інцидентів є різні помилки сприйняття, соціально-перцептивні спотворення. Будь-яка людина в ситуації протиборства діє відповідно тому «образу» супротивника, який складається в неї на підставі його вчинків. Спотворення цього образу викликає неадекватні реакції й модифікує ситуацію, як правило, у гірший бік: контрдії іншого рівня, що тягне за собою не менш інтенсивні дії у відповідь. У кримінальному конфлікті ці помилки часто пов'язані з перебільшенням чужої ворожості та інтенсивності дій; є випадки, коли звичайне зауваження сприймається як образа, а необережна дія, як умисна. Спотворенню сприйняття сприяє стан алкогольного

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Современная социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М.: Юристъ, – 1995. – С. 225–227.

сп'яніння, специфіка психічного складу особистості, загальна тривожність і підозрілість.

До особливого типу кримінальних конфліктів із застосуванням насильства можна віднести ритуалізовані форми зіткнень, так звані «чесні бійки». Вони традиційно походять від дуже поширених у минулому дуелей або «кулачних боїв». Цей тип насильницької взаємодії регулювався певними правилами, зокрема, тими чи іншими обмеженнями: наприклад, битися «один на один», «до першої крові» тощо. Ці правила бувають і більш жорсткими, припускають серйозні поранення, навіть загибель однієї зі сторін. У цілому ж подібні ритуалізовані форми конфліктів (за згодою учасників) є стадією конфліктного процесу, але криміналізуються тоді, коли їх зміст корелює з чинним кримінальним законом.

Отже, кримінально-правові конфлікти досить різноманітні за предметом і формами протікання. Ці відмінності залежать від багатьох факторів: специфіки сторін-учасників, їх вікових і статевих особливостей, оточення, дії тимчасових і просторових чинників тощо. Всі вони мають похідні причини як суб'єктивного, психологічного, так і об'єктивного характеру.

Комплекс психологічних причин збільшення кримінально-правових конфліктів пов'язаний передусім із досвідом формування особистості та загальною культурою поведінки людини. Головне — це нездатність йти на компроміси, гіпертрофоване «почуття ворога», пов'язане з надмірною підозрілістю і ранимістю, а також деякі традиційні «дикі» норми поведінки, що приписують здійснення помсти за нанесену шкоду (традиції помсти і насиченість людської культури стереотипами насильства фатально впливають на спілкування конкретних суб'єктів).

Повсякденне життя також має багато об'єктивних причин і приводів для спорів, що набувають кримінального характеру в основному через матеріальні й побутові негаразди, дефіцит тих чи інших товарів і послуг, нестачу грошей та інші перешкоди нормальному існуванню. Це створює короточасні або постійні спалахи фрустрації, які не лише викликають підвищену роздратованість людей, але й формують конкретні між-

особистісні проблеми, що стають причинами кримінальних конфліктів.

Спроби висловити свою позицію у кримінально-правовому конфлікті, як правило, робляться з неприкритою ворожістю, в агресивній позі та різким тоном; дійти згоди за цих умов звичайно неможливо, кожна вимога або примус викликають рішучу відмову чи агресивні дії у відповідь. У цьому сенсі найбільш провокаційну роль відіграють погрози, які відкрито сигналізують про наявність ворожих намірів і передбачають посягання на суттєві інтереси супротивника.

Тому «переговорний процес» на пізніх стадіях кримінального конфлікту зазвичай дуже ускладнений, він являє собою зусилля по улагодженню непримиримих позицій, характеризується безкомпромісністю і рідко є ефективним. Звідси, інколи «переговорне повідомлення», що має бути виявом позиції сторони, лише поглиблює проблемну ситуацію, переводить її у сферу особистого протистояння, «конфлікту амбіцій», самооцінок, фізичних «Я». Втім, особливу роль у розв'язанні кримінально-правових конфліктів відіграє надзвичайно складна технологія ведення переговорів в екстремальних ситуаціях, зокрема — переговорів з радикальними угрупованнями чи терористами¹.

Знання структурних відмінностей між різними кримінально-правовими конфліктами дозволяє диференціювати заходи з їх попередження.

Діагностика типу міжособистісних суперечностей, які стали причиною виникнення кримінального інциденту, стадій його розвитку, ролі кожного учасника в ескалації боротьби дає можливість конкретизувати об'єкти профілактичного впливу, своєчасно втрутитися у процес криміногенного розвитку ситуації. Зміна мотивацій сторін є важливим і перспективним фактором профілактики кримінально-правових конфліктів. Між тим аналіз мотивів злочину у процесі розсліду-

¹ Див.: Герасина Л. Н. Тактика диалога с террористами при захвате ими заложников: конфликтологический аспект / Л. Н. Герасина, Е. В. Ставицкая // Злочини проти особистої волі людини: зб. матеріалів. — Х. : АПрНУ, 2002.

вання, який (відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства) є обов'язковою складовою розслідування, нерідко обмежується загальними вказівками на мотиви, що формально зазначаються в юридичних категоріях безвідносно до їх істинного психологічного змісту. У результаті, інколи правоохоронці зверхньо констатують ніби-то «безпричинність» вчинених злочинцем дій.

Отже, глибокий аналіз сутності злочину як кримінальної конфліктної ситуації допомагає уникнути надто загальних чи помилкових формулювань і більш обґрунтовано підійти до вирішення питання щодо кримінальної відповідальності. У цій діяльності мають бути більш предметно використані знання соціально-психологічних детермінант криміногенного розвитку конфліктної взаємодії. Визначення мотивів кримінальної поведінки злочинця на різних етапах кримінального інциденту, його ролі в ескалації конфлікту сприятимуть більш чіткому визначенню суспільної небезпеки вчинених дій та застосуванню засобів державно-правового примусу до осіб, винних у злочині.